

КИЇВСЬКЕ КОЛО

Євген ПРОСКУЛИКОВ

XX СТОЛІТТЯ В ПЕРЕДЧУТТІ КІНЦЯ

Мені довелося прожити у XX столітті тільки двадцять років, і це були, мабуть, не найсвідоміші роки мого життя і не найсуворіші роки століття. Я не можу говорити про нього як свідок. Але разом з цим відчуваю, що струни, з яких зроблена моя душа, тягнуться ще з того страшного і величного віку. Щоб розібратися, в якій тональності звучить ця музика і до якого життя вона кличе, я хочу поставити зухвале питання: в чому найбільша трагедія XX століття і чого вона хоче від мене?

Проблема поставила мене перед собою. Я відповідальний. І все, що буде сказано в цьому есе, має, передусім, особистісне значення. Разом з цим я не виключаю можливості, що мої міркування можуть бути цікавими ще комусь. Можливо, для когось вони будуть недостатньо ліберальними, а для когось – занадто неканонічними. Але є те, що є. Такі теми, як заявлена, немов причастя. Я ніколи не можу бути достойним нього, але хто дав мені право нехтувати ним?

Свого читача я визначив би таким чином. Це людина, яка, з одного боку, хоч раз у житті всерйоз шукала відповідь на прокляті питання в Євангелії, з іншого, – залишилася відкритою до ширшого культурного запитування. Слова Осипа Мандельштама: «Кто своєю кров'ю склеит двух столетий позвонки?», – вона готова сприймати як особистісний виклик. Я звертаюся до кола філософського християнства, до Іустина Філософа та Олександра Шмемана, радше ніж до Татіана Сирійця, Тертуліана чи Ігнатія Брянчанінова. Зрештою, я звертаюся до Віктора Малахова, який надихнув мене на філософське зусилля в цій небезпечній сфері.

Перший поверховий огляд надбань XX століття висуває на передній план п'ять чорних тем: Голокост, «смерть Бога», екологічна катастрофа, можливість фізичного знищення всього світу та «повстання мас». Є щось цинічне в тому, щоб шикувати їх в якусь ієрархію, але я зроблю це.

Три останні теми можна відразу винести за дужки нашого розгляду. Навала культури, позбавленої вертикального виміру, – річ, безумовно, прикра. Але все ще можлива свобода, коли маскульту приходить до тебе і не знаходить в тобі нічого свого.

Людство винайшло технічну можливість самознищення, але ще не зробило цього. Тут є небезпека можливості, але не факт, що ця можливість буде реалізована. Те ж саме з екологією. Ще не все втрачено і, якщо ми схаменемося, загрозу можна відвернути.

Як не дивно, в тому факті, що Бог – уточню, Бог Авраама, Ісака та Якова, а не Бог філософів – таки помер, я також не бачу чогось фатального. Для більшості Він помер, але не для всіх. Хто знає, мабуть, ще рятуються десь у пустелі останні три праведника, якими весь світ тримається? Ніщо не втрачено для тих, хто живий, і кожна епоха буде знати своїх свідків-мучеників.

Але є ті, хто вже не живий, і для них таки все втрачено. Я не можу звернутися до них – вони безвідповідальні. Холокост. Шоа. Шість мільйонів євреїв, які стали жертвовними агнцями. Зараз ми можемо глибокодумно міркувати, які гріхи світу змила ця гекатомба жертв, і для нас подія буде мати неабиякий сенс, але тільки для нас – не для них. Яким чином вівця, над якою знущаються та яку вбивають, може осмислити свою смерть? Для нас – це жертва за гріх, а для неї – це просто смерть, смерть, на осягання якої не вистачило часу.

«Сучасне життя переконливо викриває феномен негативного досвіду – досвіду, який об'єктивно робить людину гірше, духовно зламає її, вбиває в неї паростки світла; досвіду, якого в принципі не повинен мати ніхто, але який з надлишком отримали люди. (...) В фундаменті людства Голокост – назавжди вийняте каміння. Постонтологія виходить із визнання зазначеного негативного досвіду буття»¹.

Здається, саме в цій точці ми торкнулися дна. XX століття довело, що можливе таке випробування людини на міцність, після якого вона

¹ Малахов Віктор. Уязвимость любви. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, – 2005. – 560 с. Постонтологія, или как возможна ныне философия духа? Стр. 55

зламується, втрачає образ Божий. Всупереч Мейстеру Екхарту, таке страждання не є звіром, який щонайшвидше доносить нас до досконалості. Всупереч Ніцше, не все, що нас не вбиває, робить нас міцнішими. ХХ вік спростував ці максими.

Щоб виявити різницю між розумінням страждання, яке панувало у класичну епоху ХІХ століття, та його розумінням зараз, після Освенцима та ГУЛАГу, я хочу навести один показовий приклад з «Війни і миру».

П'єр Безухов декілька тижнів провів у французькому полоні. Армія Наполеона тікала зі спаленої Москви смоленським шляхом, пустим та скорботним. Після рафінованого безділля голод, розбиті ноги та цілком реальна небезпека бути пристреленим на одному з виснажливих переходів, виявлялися П'єру неабияким стражданням. В полоні він зустрів свого «духовного вчителя» – Платона Каратаєва. То був звичайний селянин, цілісна та добра натура. Він міркував про життя так, як співають птаці, – не думаючи про те, яка нота буде наступною. Платон захворів, не міг йти далі, і одного дня його пристрелили. Він помер так, як вмирає осіннє листя – просто та природно, з повною покорою перед невідворотним.

«Говорят: несчастья, страдания, – сказал Пьер. – Да ежели бы сейчас, сию минуту мне сказали: хочешь оставаться, чем ты был до плена, или сначала пережить все это? Ради бога, еще раз плен и лошадиное мясо. Мы думаем, как нас выкинет из привычной дорожки, что все пропало; а тут только начинается новое, хорошее. Пока есть жизнь, есть и счастье. Впереди много, много. Это я вам говорю, – сказал он, обращаясь к Наташе»².

Чи можуть такі слова вийти з вуст людини, яка пережила Освенцим? Не можуть. Поряд з такими унікалами, як Віктор Франкл, ми знаємо Пауля Целана, Бруно Беттельхейма і безліч інших, хто вижив, але не зміг жити. Останні дві особистості володіли найпотужнішим інструментарієм рефлексії та смислотворення, але все марно. Для обох один фінал – самогубство.

У цьому контексті я хочу висунути три тези. По-перше, те дно, якого людство торкнулося в ХХ столітті, не є остаточним дном світової історії. Апокаліптичне свідцтво Нового Заповіту однозначно гово-

² Толстой Л. Война и мир. Т. 4.

http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0070.shtml

рить про невідворотність фінальної Катастрофи. Зрозуміло, що можна ставити під сумнів достовірність Слова Божого, або піддати його такій герменевтиці, що будь-яка текстуальна очевидність летить шкереберть. Але обговорення цих апріорій виходить за межі мого есе. Я їх приймаю як світоглядне підґрунтя, спільне для мене і для читача. Бо, на моє переконання, тільки з есхатологічної перспективи, яка є фактом одкровення, відкривається смисл катастрофи XX століття.

По-друге, щоб жертва в шість мільйонів не була марною, ми повинні бути готові витримати навіть суворіше випробування та зберегти можливість його осмислення, знаходячись у самому епіцентрі страждання.

По-третє, і це головне - впевненість в істинності апокаліптичного пророцтва не знімає з нас відповідальності за максимально напружене духовне зусилля, спрямоване на уникнення цього кінця. Звісно, в останньому пункті закладений парадокс, що налаштовує вектори волевої напруги у протилежних напрямках. Але в тому й справа, що духовне зусилля завжди приречене на антиномічний розрив і може рухатися тільки завдяки йому.

Неможливо осмислити страждання до смерті, особливо смерті не своєї, а смерті іншого – твого друга, брата, сина, – якщо не знати Бога страждаючого. Питання «чому Бог міг допустити таке безблагодатне страждання?» має екзистенційно достовірну відповідь тільки тоді, коли ти віриш, знаєш і зустрічаєш Бога в самому осередді цього безглуздя.

Існує спокуслива думка, не позбавлена парадоксальної та дивно болісної привабливості, що кращим доведенням неіснування Бога, є Освенцим. Я не можу погодитися з цим. Одкровення Іоанна Богослова пророкує страждання більші за Освенцим. І це одкровення знаходиться під знаком Божественного провидіння. Ось, наприклад, такі жахливі рядки:

«І коли п'яту печатку розкрив, я побачив під жертівником душі побитих за Боже Слово, і за свідчення, яке вони мали. І кликнули вони гучним голосом, кажучи: Аж доки, Владико святий та правдивий, не будеш судити, і не мститимеш тим, хто живе на землі, за кров нашу? І кожному з них дано білу одежу, і сказано їм іще трохи спочити, аж поки доповнять число їхні співслуги, і брати їхні, що будуть побиті, як і вони» (Об. 6;II).

Лев Толстой у своїй бездуховній манері буквального руйнівного тлумачення міг би вдатися приблизно до такого міркування. Бог – це любов. І замість того, щоб прощати катам та вбивцям, святі, які повинні бути взірцем цієї любові, закликають Бога до помсти. І Бог замість того, щоб явити їм силу любові, що прощає, благає їх потерпіти, поки не постраждає необхідна кількість добрих людей, і ось тоді справедливість візьме гору. Це пряме спотворення заповіді любові до ворогів, – сказав би письменник. І що йому можна відповісти? Що наше уявлення про любов, не є Любов'ю, що жертва, яку приніс Христос, дає йому право бути справедливим, що видіння Апокаліпсису треба розглядати як видіння, а не як етичний заклик, рівний за своїм прямим значенням Нагорній проповіді...

Не переконливо. З тої точки зору, з якої дивився на Христа Лев Толстой, дійсно, все це безглуздя і спотворення чітко та прямо висловленої заповіді. Але далечінь відкривається з хреста. І те, що було написано на острові Патмос, було написано із зовсім іншої перспективи.

Про заперечення Бога через історичний факт Освенцима може говорити людина, яка не бачить онтологічного факту Христа, Його присутності не лише на небесах у вічності, а й тут, на грішній і безглуздій землі, в історії. Христос присутній всередині будь-якого страждання, причому не обов'язково такого грандіозного, як Шоа. Його зустрічаєш в осередді приватної, але не менш болісної муки.

Сергій Булгаков у «Софіології смерті» описує свої переживання під час важкої хвороби горлом. Після операції йому було важко дихати. Відчуття було таке, немов його повільно душать, надаючи рівно стільки повітря, скільки необхідно, щоб думати тільки про ще один ковток повітря.

«Христос продовжує вкушати смертну чашу разом з кожною людиною, яка вмирає, хворіти з нею смертним болем та спів-умирати з нею смертним виснаженням (рос. [истощанием])... Тою мірою, якою ми пізнаємо, точніше, пізнаємо нашу смерть, у ній і через неї пізнаємо ми і смерть Христову»³.

Хайдеггер говорить: смерть завжди моя, смерть – це єдина «проблема», яку ніхто, крім мене, не може вирішити. Але в тому-то й річ, що після Христа людина не самотня ніде, навіть і передусім у смерті. Добре, в смерті – не самотня. Але в стражданні, яке створене її братом-

³ Булгаков С. Софиология смерти. <http://proroza.narod.ru/Bulgacov-7.htm>

людиною для того, щоб остаточно позбавити таку ж людину образу та подоби Божої, – у неї нема друга, нема зустрічі.

Проблема полягає в іншому: чому в епіцентрі страждання ми далеко не завжди зустрічаємо Христа, який повинен там бути. Для зустрічі у такому місці треба, щоб виконувалися дві умови: щоб там дійсно був Христос і щоб там дійсно був я. Почнемо з першої частини. Чи дійсно Він там є?

Христос прийняв все людське, крім гріха: можливість страждати та плакати, можливість зростати в дусі та відчувати нелюдську тяжкість спокуси. Окрім цих речей, є ще одна важлива річ, до якої Він долучився і про яку не так часто говорять, принаймні у межах православного богослов'я. Я прочитав її в одній проповіді Антонія Сурожського.

Що є найбільшим можливим стражданням для людини? Каткування Освенцима? Ні. Мабуть, я особисто не міг би витримати і десятої долі тої отрути, яку випили мученики XX століття, але все рівно – ні. Найбільше страждання – це покинутість Богом. Якщо Бог зі мною, то що мені всі ці каткування?! А якщо Його нема, то і звичайна думка про смерть зробить мене несамовитим аж до самогубства.

Завдяки Гефсиманії Христос чекає на нас там, де ми боремося зі спокусою зробити своє, а не Боже, хоч би яким тяжким і неможливим воно нам здавалося. Завдяки Голофі Христос чекає на нас там, де найсуворіше і найнестерпніше фізичне страждання. Завдяки маленькій фразі «Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?...», Христос чекає на нас там, де нема Бога.

Антоній Сурожський висунув це твердження, міркуючи про природу атеїзму. Як це парадоксально не звучить, але Логос втілений пережив у цей момент Свого життя, чи, краще сказати, вмирання, атеїзм найвищого градусу – найбільше можливе страждання – внутрішнє, глибинне відчуття, що Бога не існує. Дивна річ, послідовне невір'я приводить до зустрічі з Богом. Це приблизно так само, як послідовна ненависть до Христа привела апостола Павла до зустрічі з Ним. Інша річ, що дуже мало людей бувають дійсно послідовними. І тоді справжній атеїзм замінюється кумиротворенням чи марновірством, справжня ненависть до Христа замінюється гностицизмом, не холодним і не гарячим. І з цієї нічийної території вже нема виходу.

Кожен християнин несе свій хрест. У кого він більший, у кого він менший, але у кожного завжди такий, що перевищує його наявні сили

– інакше це не хрест, а тільки «проблеми». І от цікава річ, коли ти говориш у глибині серця: «Боже, я розумію, це випробування необхідне, щоб приготувати мене для Царства Небесного», – нічого не відбувається. А коли, діставшись краю відчаю, кричиш: «Боже, я цього не розумію, це безглуздя, і якщо така твоя любов, то яка ж твоя ненависть?» – тоді щось відбувається. В якийсь момент треба заволати проти Бога, щоб змиритися з тим безглуздем, в яке ти закинтий. Я не говорю, осмислити – інколи це неможливо в принципі, – а тільки змиритися. Не більше.

Йов відмовлявся від *розумного* і *благочестивого* осмислення свого страждання. Коли мене гонять у піч, я можу благочестиво сказати: «Боже, за мої гріхи це робиш». Але це брехня. Нема такого гріху, за який Бог – любов, святість, милосердя – може закинути мене у це пекло. І тому я волаю: «Хочу судитися з Богом!». Йов кидає виклик Творцю: «Невинного як і лукавого Він вигубляє» (Йов.9:22). І з жалем додає: «Але поміж нами нема посередника, що поклав би на нас на обох свою руку» (Йов. 9:33).

У судовому позові проти Бога Йов не мав посередника. А у мене, у нас – вихованців ХХ століття – такий посередник є. Це Бог, який був у такому ж, а насправді гіршому, безкінечно гіршому безглузді, як і я, як і шість мільйонів безвинних жертв. Адже що може бути більшим безглуздем, ніж страждання того, хто заслуговує на те, щоб бути рівним Богові? На цьому фоні вся моя нісенітниця видається дитячим лепетанням. Коли Йов кинув виклик Богові, Той відповів йому з бурі. Коли ми кидаємо виклик Богові, Він відповідає з хреста. Ти розіп'ятий на своєму хресті, але і Він з тобою поруч.

Господь чекає на нас в самому епіцентрі страждання – в єдиному місці, де завжди абсолютна тиша, яка б завірюха не буяла навкруги. Бог там є. Але чи є там я?

Коли на обрії з'являється ураган, і перші пориви вітру зривають капелюхи, ми кидаємо всі свої благочестиві міркування і біжимо не своїми ногами. Одні тікають від буревію вздовж лінії його руху. Ці вмирають першими, бо швидкість страждання більша за швидкість осмислення. Інші тікають навскоси. Вони впевнені, що віра в Христа подолає стихію. Ці вмирають пізніше, але все рівно – біль тіла сильніша за впевненість розуму. Останні прямують назустріч урагану. Більшість з них не добирається до осереддя бурі. І тих є Царство Небесне.

Тільки малий залишок долає стіну суцільного спротиву. Він вивалюється, як крізь прорвану завісу, у місце мовчання та отримує найбільшу честь на землі – бути розіп'ятим праворуч Христа.

Є дві надії. Надія – обман, та надія – спасіння. Коли в дію вступає перша, я сподіваюся, що страждання скінчяться. Віра у майбутню розраду підтримує мене в наявному стражданні. Але, здається, є настільки щільне страждання, що через мури якого не перелітає жодна стріла, націлена на майбутнє. Тут має рацію зовсім інша, есхатологічна налаштованість.

Коли в дію вступає друга надія, я сподіваюся, що в глибині страждання, яке не скінчиться ніколи, я знайду місце, в якому мовчить Бог. Я не можу втішити себе сподіванням на краще, що настане колись потім. Яка мені різниця, що страждання скінчяться в майбутньому. Моя біль тут і тепер, і я хочу отримати розраду також тут і тепер. Тому я внутрішньо погоджуюся на безкінечність страждання і намагаюся знайти втішення не через припинення нестерпної ситуації, а через зустріч з Іншим у самому її осередку.

Коли я перестану сподіватися на краще майбутнє і буду повністю присутнім у стражданні тут і тепер, я зустрінуся з Тим, хто випив цю чашу до самого дна.

Складно рухатися назустріч урагану. Але тільки цей напрямок веде до Бога розіп'ятого.

Віктор Малахов говорить, що Голокост – це страждання, яке неможливо обернути собі на користь: воно знищує не лише тіло, а й душу – краще, щоб його не було. Я можу додати, що це страждання, яке в принципі неможливо осмислити.

Чи дійсно головне завдання Голокосту полягає в осмисленні? Йов не отримав ніякого нового розуміння. Після всіх страждань Бог не розкриває йому єдиної вірної теорії, що відповідає на питання «за що» чи «навіщо». Відповідь приходиться не як слово, а як зустріч.

Навчитися в середині страждання зустрічати Бога – головна заповідь XX століття. Це можливо за декількох умов. По-перше, треба вірити в Христа як Бога розіп'ятого. Якщо Шоа – це трагедія євреїв, то водночас і трагедія Бога, в якого не повірили як в Бога розіп'ятого. Але якщо не вірити в Христа як Бога – а агнці Шоа не вірили, – то і зустріти Бога в епіцентрі страждання неможливо. Але ж Йов зустрів? Виходить, що і без Христа можлива зустріч з Богом? Мабуть, так. Але

краще знати на ім'я того, кого кличеш. І краще знати на ім'я того, хто тебе врятує, навіть якщо ти в нього не віриш.

Другий момент такий само очевидний і такий само складний. До зустрічі в настільки ворожих умовах треба готуватися. І просто віра в Христа, сама по собі, – недостатня. В ГУЛАГ потрапляло багато християн, але далеко не всі зустрічали там Христа. Віра може бути якою завгодно догматично витриманою, але якщо вона торкається тільки розуму, вона квола та немічна. Віра мусить спалити серце, затопити несвідоме, дійти до тіла, влитися в нігті, волосся, сльози. Тільки в такій повноті віри нема страху. В тому числі страху перед катуваннями Голокосту.

Третій момент дає мало надії. Це річ, про яку я по совісті не можу, хоч би як хотів, сказати: «тягар мій легкий». Випробування, грецьке *πειρασμός* (у більш звичному нам синодальному перекладі на російську – «искушение»), є таким стражданням, яке завжди трохи більше за наявні сили людини. Ти не можеш вийти з цієї спокуси, використавши ресурс попереднього досвіду. Але це не значить, що ти закинутий у принципове безглуздя, що тебе, як говорив Альберт Камю, поставили з ножем проти батальйону автоматників і наказали: «Убий їх!». «Πειρασμος» – це те, що знаходиться в зоні твого «найближчого духовного росту», але ніколи не дається просто так, як імплементація засвоєного шаблону до типологічно знайомої ситуації.

Страждання має двоякий позитивний сенс. З одного боку, воно означає розкриття глибинної сутності людини, коли всі зовнішні на шарування спадають під міцним ударом обставин. Коли тобі болить, ти не можеш бути нечесним. З іншого боку – це не просто розкриття наявного, а й формування того, що повинно бути.

В будь-якому складному, суперечливому тексті можна знайти точки смислового тяжіння, через які відкривається сенс речей, що самі по собі видаються безглуздими. Раніше я висмикнув з контексту видіння, яке відкривається п'ятою печаткою. Його складно прийняти прямо, в буквальному значенні. Зараз я приведу ту точку смислового бачення, яка, для мене принаймні, є ключем для багатьох (не всіх) подій, засвідчених Іоанном Богословом.

«І спека велика палила людей, і зневажали вони Ім'я Бога, що має владу над карами тими, і вони не покаялися, щоб славу віддати Йому» (Об. 16:9).

Виходить, що страждання – це останній засіб, який може привести до духовної притомності людей, що кидають Богові своє немічне «ні». Але само по собі страждання не рятує. Воно є можливістю, одним кінцем спрямованою до пекла, іншим – до небес. Кожна спокуса несе в собі енергію, і тільки вільна воля людини може спрямувати її або до духовного росту, або до духовного занепаду.

«Тягар мій легкий» означає готовність на радісне прийняття страждання, яке необхідне так, як необхідна болісна та ризикована операція для хворого. Але Голокост був іншим. То була не операція заради здоров'я, а знищення заради смерті. Для більшості людей Голокост не міг бути у живому житті досягнений як страждання-«пеірасмос», про яке сказано, що Господь не дає його вище сил. Але річ тут справді не в жорстокості Бога, а в марнотратстві того часу, який дається перед катастрофою.

Своє резюме я можу висловити таким чином: або людина навчається з радістю приймати випробування – страждання, які ведуть до життя, – або людина потрапляє у ситуацію, в якій вона приречена на духовну поразку. Причому така фатальна ситуація настане у будь-якому разі. Діапазон людської свободи затиснутий між тим, щоб бути готовим вмерти осмислено, або вмерти безглуздо. Дійсно, шлях свободи вузький.

Ситуація подібна до екзамену. Тобі дається тиждень на підготовку. Ти можеш готуватися і здати його, або можеш не готуватися і не здати його. Але не здавати екзамен ти не можеш, і перенести дату також не в твоїй волі.

Урок Голокосту полягає, власне, не в тому, що відкрилася можливість безглузлого страждання, а в тому, що відкрилася есхатологічна цінність часу. Є такі випробування, що не можуть бути подолані без попередньої підготовки, і час – час нашої історії, що прямує до кінця, – набуває нової ваги.

Є речі невідворотні. Вони повинні статися, незалежно від того, готові до них люди чи ні. В апокаліптичних частинах Нового Заповіту чітко і неодноразово засвідчується, що останні часи будуть тяжкі та суворі.

«І в ті дні люди смерті шукатимуть, та не знайдуть її! Померти вони захотять, та втече від них смерть!...» (Об. 9:6). «І коли б не вко-

ротились ті дні, не спаслася б ніяка людина; але через вибраних дні ті вкоротяться» (Матв. 24:22).

Світ не скінчився ХХ століттям, і Гітлер не був антихристом. Але як Старий Заповіт є прообразом Нового, так і катастрофа ХХ століття є прообразом апокаліптичної Катастрофи.

Так невже все життя перетворюється на підготовку до останнього випробовування? А як же всі благословенні Богом дари, від першого кохання до зрілої творчості, від радості споглядання природи до перших кроків дитини? Чи можемо ми втратити час на ці «дрібниці», коли «посудини гніву» ось-ось розіб'ються над нашими головами?

Ті принципові безумці, які хочуть йти у всьому до кінця, розпродають майно, забирають дітей, виходять на площі та очікують кінця. Але кінець не приходить, і вони залишаються віч-на-віч зі своїм безглуздя. Есхатологічна налаштованість означає зовсім інше. Її суть була у самій глибині схоплена апостолом Павлом.

«А це, браття, кажу я, бо час позосталий короткий, щоб і ті, що мають дружин, були, як ті, що не мають, а хто плаче, як ті, хто не плаче, а хто тішиться, як ті, хто не тішиться; і хто купує, як би не набули, а хто цьогосвітнім користується, як би не користувались, бо минає стан світу цього» (І Кор. 7:29-31).

Страшна річ пророцтва Апокаліпсису. І страшна вона не тими жахами, які чекають на нас перед кінцем історії, а тим невіршуваним парадоксом, в який закинута наша свобода. Якщо соціальні катастрофи, гірші за війни та концтабори ХХ століття, невідворотні, то який сенс в зусиллях спартанців та декабристів, соціалістів та демократів? Вони хочуть змінити соціальне життя на краще, але все це марно – кінець буде одним.

Комуністична утопія: побудувати Царство Боже *без Бога*. Але існує і християнська утопія: *побудувати* Царство Боже з Богом. Суттєва вага утопічності припадає тут на слово «побудувати». Увесь лад апокаліптичних частин Нового Заповіту засвідчує несумісність світу та Царства Божого. Хоча і несумісність парадоксальну: в цьому світі, але не від світу цього.

У межах окремої спільноти, у межах окремого монастиря, у межах замкненої групи людей, із якої можна вийти на простір ширшого випробовування своєї свободи, – з Божою допомогою можна побудувати Царство Боже. Але у межах всього світу, з якого неможливо втекти, –

ні. Коли Бог буде «всім у всьому», світу вже не буде, буде нове небо та нова земля, і питання про сенс Голокосту втратить свою сіль.

Кожна людина, немов камінь, вирублений зі скелі, буде кинута у вогонь, щоб згоріти вщент або очиститися до стану золота. Якщо кінець невідворотний – а слово Бога міцніше за камінь, – то який сенс мають наші зусилля змінити щось на краще? І хіба взагалі варто втрачати на це дорогоцінний час? Варто. Але зусилля мусить здійснюватися в постійному триманні есхатологічної перспективи: проходить образ світу цього.

Стан серця складно вкарбувати у жорсткі формули розуму. На щастя, існують витвори мистецтва, що дають можливість зазирнути у таємницю сумісної несумісності і зробити досвід деяких доступним для споглядання всіх.

Я хочу звернутися до знаменитого образу Христа Пантократора з монастиря св. Катерини, що біля гори Сипай. Це найстаріше іконічне зображення Спасителя, що збереглося до наших часів. Дослідники датують його VI віком. Особливістю цього образу є те, що він прямо виражає небесно-земну антиномічність, якою просякнуте Євангеліє. Права половина обличчя Христа – у радості, ліва – у скорботі. Одне око ясне та прозоре, інше напружене та сумне.

Зазвичай говорять про сполучення справедливості та милосердя в єдиній особистості Христа. Символіка цього зображення, як ріка навесні, виходить за береги будь-якого тлумачення. Мені здається, що тут ми знаходимо ключ до більш глибокого розуміння того, що є есхатологічним способом перебування у світі.

Є такий відомий прийом, що допомагає відповісти на питання «що робити» в етично неоднозначній ситуації, коли прямолінійне застосування заповіді відчувається як спотворення, а не виконання її. Сказано: «Не вбивай». Але якщо війна. Відмовлятися від служби чи ні? А якщо агресор нападає на батьківщину? А якщо він нападає тільки тому, що інакше війська твоєї батьківщини напали би на нього?

У таких неоднозначних ситуаціях у молитовному передстоянні Богові запитуєш: «А як вчинив би Ти, Христос?». Якщо відповідь і не прийде з небес, то якесь очищення сумління та налаштування оптики етичного зору все ж відбудеться.

Якою буде відповідь, коли ми передстоїмо Христу, зображеному на іконі монастиря св. Катерини: Христу, який радісною половиною об-

личья говорить: «На лоно Аврама», а скорботною: «На скрегіт зубів». Дуже хотілося б мені чути пряму волю Божу, як слід чинити в тому чи іншому випадку. Але не чую, хоча і не можу сказати, що небеса мовчать.

Замість прямої відповіді приходиться розуміння необхідності бути закинутим у цю етичну неоднозначність і залишеним у ній майже на самоті. Я вчиняю на власний розсуд, під власну відповідальність, але під об'ємним поглядом очей Господніх – радісних і скорботних одночасно. Це есхатологія. Я пишу вірш і розумію, що ніяка краса не переживе цього світу. Це есхатологія. Я борюся за справедливість на тому маленькому шматку землі, який дав мені Бог, і розумію, що це зусилля уходить, немов вода у пісок. Це есхатологія.

Повинні ми робити все, щоб Голокост більше не повторився? Так, повинні. Але він все рівно повториться, і в масштабах ще більших. То що ж, облишити всі зусилля? Ні, продовжувати. Але розуміти, що справа ця минає, немов осіння трава.

Я відчуваю християнство як великий парадокс, а від того – як великий вчинок. Бо там де все зрозуміло, нема вчинку, а там де все таємниця, тільки вчинок і є. Психологічно дуже складно робити якусь справу і достовірно знати, що вона приречена на поразку. Але відмовитися від неї також неможливо. Тому Христос і був зображений як одночасно скорбота та радість.

Те, що видається поразкою тут, стає перемогою там. Катастрофа невідворотна. Земля в вогні. Але чи будемо ми рудою, з якої вогонь виплавляє золото, чи сміттям, яке вогонь спалює вщент, то залежить тільки від нас.